

„Visszavonható fogalmakat kell kialakítanunk”

Beszélgetés Lutz Niethammerrel

Lutz Niethammer 1939-ben született Stuttgartban. Teológiai, társadalomtudományi és történelmi tanulmányokat folytatott Heidelbergben, Kölnben, Bonnban és Münchenben. Ezt követően Essenben, Hagenben, majd 1993-tól Jénában volt tanszékvezető professzor, 1989-től az esseni Kultúratudományi Központ alapítója és első igazgatója. Vendégkutatóként huzamosabb ideig tartózkodott Bázelen, Bécsben, Firenzében, Kelet-Berlinben, Párizsban és Oxfordban. Fő kutatási területe az oral history módszerére alapuló modern (német és kelet-európai) történelem. Megjelent kötetei: *Angepaßter Faschismus. Politische Praxis der NPD (1969)*; *Entnazifizierung in Bayern. Säuberung und Rehabilitierung unter amerikanischer Besatzung (1972)*; *Umständliche Erläuterung der seelischen Störung eines Communalbaumeisters in Preußens größtem Industriedorf (1979)*; *Posthistoire. Ist die Geschichte zu Ende? (1989)*; *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR (1991)*; *Deutschland danach. Postfaschistische Gesellschaft und nationales Gedächtnis (1999)*; *Kollektive Identität. Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur (2000)*; *Ego-Histoire? Und andere Erinnerungsversuche (2002)*, *History and Memory. Essays in Contemporary History (2012)*.

Lenne kedves néhány szóban megvilágítani családi hátterét és ifjúkora meghatározó élményeit?

Mondhatni, két családból származom, egy leszállóágba került katolikus nagypolgári családból és egy feltörekvő protestáns családból, amelynek sok tagja náci lett. Kis nácik, de azért nácik. Eközben a Rajna-vidéki nagypolgári elődeim jellemzően katolikusok maradtak. Akik nem, azok is liberálisok voltak, vagy éppenséggel az avantgárd mozgalmakban vettek részt. Ez a szüleimben aztán közvetlenül keresztelkedett: anyám hátere határozottan nagypolgári volt, apámat pedig talán nem illetlenség sváb feltörekvőnek neveznem. 1939-ben születtem Stuttgartban, amikor Németország már hadban állt. Apámat valójában csak tizenkét évesen ismertem meg, mert 1951-ig nem tért vissza Ukrajnából. A háborús éveket Lengyelországban, Franciaországban és Ukrajnában töltötte, többnyire egészségügyi szolgálatot végzett, egy ideig sofőrkedött, valamint sok rajtot is készített a német hadsereg számára, míg szovjet fogságba nem esett. Ily módon engem kizárólag nők neveltek, amit a legfontosabb életrajzi tények egyikének tartok: a férfi szerepmolleket csak későn ismertem meg, és eleinte nem is igazán értettem, mire való (nevet). Anyai nagyanyám és lányai (köztük természetesen anyám, aki festő és grafikus volt) vidéken neveltek fel engem, mivel Stuttgartból a bombázásokkor evakuáltak minket. Iskolába is a Fekete-erdőben kezdtem járni 1945-ben: nyolcvanötön voltunk egy osztályban, a tanárnőnk alig volt húsz éves, és semmilyen képesítéssel nem rendelkezett.

Miután apám visszatért a hadifogságból, visszaköltöztünk Stuttgart egyik kevésbé szétrombolt ipari külvárosába. E környéken jártam gimnáziumba, és eleinte meglehetősen rossz tanuló voltam, egyszer meg is buktam. Mindenképpen építész szerettem volna lenni, és igazán csak a rajzolás kötött le. A családomban több grafikus, festő és fényképész is volt,

sőt egy építész is, így végül nagy nehezen felfogtam, hogy nem igazán tudok rajzolni – vagy legalábbis mindnyájan jobban tudtak nálam. Ezután elkezdtem a nyelvek és a politika iránt érdeklődni, és a gimnázium végére már osztályelső voltam. Emellett részt vettem a diákönkormányzatban, diákújságot alapítottam és éveken át szerkesztettem, sőt egy ideig Baden-Württemberg diákújságírói szövetségét is vezettem. Apám nézeteit elutasítottam, és teljes mellszélességgel támogattam a szövetségesek átnevelési politikáját. Ez az akkori fiatalok körében meglehetősen tipikusnak számított.

Milyen szakokra járt az egyetemen? Hogyan és miért lett történész?

Az egyetem első éveiben még leginkább a rádiónál dolgoztam, hogy a tanuláshoz szükséges anyagiak nagy részét előteremthessem. Néhány évvel később azonban ösztöndíjat kaptam, ami által egyik pillanatról a másikra szinte minden megváltozott. Ekkoriban szilárd meggyőződésem volt, hogy egykoron publicista leszek. Az általam ismert újságírók azt hangoztatták, hogy valójában semmi jelentősége nincs annak, mit tanulok az egyetemen, az újságírást úgysis csak később fogom tudni elsajátítani. Azt tanácsolták, hogy keressem az igazi kihívásokat. Így a protestáns teológia mellett döntöttem. Pár évvel később hasonló megfontolásból már alighanem a pszichológia mellett döntöttem volna, de ekkoriban még a teológia érdekelt legjobban. Apám viszont sehogyan sem tudott e döntéssel megbékélni, nem beszélve arról, hogy (legfőképpen nagynénem hatására) inkább katolikus nevelésben részesültem. Mindenesetre az érettségi után egy évig leginkább görögül és héberül tanultam. Amikor pedig elkezdtem közvetlenül teológiával foglalkozni, hamar felfedeztem, hogy a héber Biblia érdekel a legjobban. Elsősorban valószínűleg azért volt így, mert olyan egzotikusnak tűnt. Néhány hetet ráadásul még egy kibucban is dolgoztam. A teológiaszakon a két fő témám végül az Ótestamentum és az egyháztörténet lett, de emellett egyetemes történetet is hallgattam. Eközben nem akartam pap lenni, sőt idővel arra is ráébredtem, hogy agnosztikus vagyok, és teológiai tanulmányaim sehová se vezetnek. Kételeyeim akkor hatalmasodtak el rajtam végleg, amikor tanulmányaim vége felé eljutottunk a dogmatikához és a lelki gondozáshoz. Mindenesetre nem voltam valami céltudatos hallgató, és életem e mondhatni látens periódusa sokáig elhúzódott. Bár a teológiát végül otthagytam, sohasé váltam egyházellenessé, mindmáig inkább irigylem azokat, akik őszintén képesek hinni.

Ekkor váltottam át a történelemre, emellett társadalomtudományokat, szociológiát, politológiát és közjogot is hallgattam, valamint egy kevés óegyiptomit, jiddist és filozófiát. A mai egyetemisták nehezen tudják elhinni, hogy ennek az eklekticizmusnak akkoriban még semmi akadálya nem volt. Szakdolgozatot se kellett soha leadnom: leérettségiztem, majd tíz évre rá ledoktoráltam, és két évre rá már saját tanszékem volt, de az összes közbülső lépcsőt kihagytam. A német egyetem 1960-as évek végi, 1970-es évek eleji átmeneti korában még semmi különös nem volt mindebben. Azzal se volt soha semmi gondom, hogy csak a nyolcadik szemeszter végén hagytam abba a teológiát, és miközben sokféle tárgyat elkezdtem hallgatni, szinte azonnal belevágtam a történész doktorimba. Tanulmányaim során legtöbbet Heidelbergben voltam, de rövid ideig jártam a kölni, a bonni és a müncheni egyetemre is.

Kétségkívül volt abszurd oldala is annak, hogy teológiát hallgattam, hiszen a teológusi közeget roppant messze állt családom művészi atmoszférájától, mégis mindmáig hálás vagyok, hogy e szakot választottam. Meggyőződésem, hogy sehol másutt nem lehet a szövegértelmezés elveit olyan alaposan elsajátítani, mint a szent szövegek olvasásakor – már amennyiben felvilágosult emberek segítenek ebben, márpedig a protestáns egzegéták viszonylag felvilágosult tudósoknak számítanak. *Oral history* interjúim olvasásakor és értelmezésekor mindmáig sokat profitálok a Tóra történeti-kritikus tárgyalásakor tanultak-

ból. Voltak nagyon prominens tanárain is, többek között az Őszövetség-kutató Gerhard von Rad. Később ő terjesztett fel doktori ösztöndíjra, és ezen ösztöndíjjal kezdtem el azután kutatni a bajorországi náciitlanítást.

Az első komoly történész mentorom, aki később doktori témavezetőm is lett, Werner Conze volt. Conze akkoriban a társadalomtörténet egyik vezető képviselőjének számított. Legelőször 1968-ban, de igazán részletesen csak az 1990-es években értesültünk arról, hogy Conze és Theodor Schieder is, akinek kölni szemináriumára szintén jártam, fiatalkorukban milyen intenzíven részt vettek az ún. átnépesítési (*Umvolkung*) döntések szellemi előkészítésében. Legfőképpen a német megszállás alatt álló lengyel és litváni területeken. Ez engem első pillanatban nagyon meglepett. Conze ekkor már közeli ismerősöm volt, kifejezetten nyitott ember benyomását keltette, jól tudott oroszul, és megpróbálta az *Annales* iskola módszereit és eredményeit Németországban is megismertetni. Eközben elidegenítő hatást tett rám, és összességében a porosz katonai elit képviselőjeként tekintettem rá. Konzervatív és nemzeti beállítottságú volt, de nyitott, precíz és szakszerű tudott lenni. Conze nagyszámú és meglehetősen heterogén kutatócsoportot foglalkoztatott. Ennek tagjaként ekkor már két éve végeztem számára kutatómunkát, és soha fel sem merült bennem, hogy Conze annak idején esetleg a náciik közé tartozott. A náciikkal kapcsolatos elképzeléseim ugyanis teljesen másfajtaak voltak.

Más tanárokkal is tettem szert nagyon hasonló tapasztalatokra, például Ernst Forsthoftal, akivel Montesquieu műveit elemeztünk. Óriási műveltségű, halk szavú, a mindennapi érintkezésben messzemenőig liberális tudósként ismertem meg. Erre kiderült, hogy korábban ő is náci jogász volt, Carl Schmitt tanítványa. A kontraszt nem is lehetett volna nagyobb, hiszen a náciokról 1945 után az a kép élt, hogy üvöltöző autoriter idioták voltak. A tanárainom keresztül jöttem rá és az ő tanáraikon keresztül, amilyen Carl Schmitt is volt, hogy egészen másfajta emberek is behódoltak a nácioknak, sőt a náciizmust aktívan alakították is. E felismerés generációm tagjait felkészületlenül érte.

Pontosan milyen témában végezte első nagyszabású kutatását, és milyen eredményekre jutott?

Conze beleegyezésével a náciitlanítás lett a témám. A háború utáni Németországban valóságos negatív mítosz lett a náciitlanításból: állítólag súlyos igazságtalanság történt. E doktrimon nyolc éven át dolgoztam, és annyiban újszerű kutatásnak számított, hogy a bajorországi náciitlanítást német–amerikai interakciók történeteként fogtam fel, és levéltári dokumentumok alapján kutattam. Az ún. felszabadulási törvény megszületésének vizsgálata mellett társadalom- és tapasztalattörténeti szempontból is differenciált analízissel próbáltam szolgálni, és a náciitlanítás politikai kultúrára tett hatását is elemeztem. Végezetül 1300 oldalt adtam le, ami meglehetősen örült dolognak számított. Conze nemcsak azért nem örült e kéziratnak, mert túl hosszú volt, amit ma már tökéletesen meg tudnék érteni (nevet), hanem mert az volt a tézisem, hogy a náciitlanítás nem masszív tisztogatásba, hanem sokkal inkább masszív rehabilitálásba torkollott. A tisztogatási kísérlet merítése ugyanis kezdetben túl tág volt, így később saját revíziójába fordulhatott át; ezáltal pedig a náciizmus támogatóiban áldozati tudatot alakított ki.

Conze ezután olyan jegyet akart adni nekem, amivel automatikusan ki kellett volna szállnom a tudományos életből. Íratlan szabály volt, hogy a továbbmenetel lehetőségéhez minimum *magna cum laude* kell. A tanszék azonban – természetesen tudtom, de egyúttal témavezetőm tudta nélkül – végül feljavította az eredményemet. Az S. Fischer Kiadó 1972-ben jelentette meg ezen első komoly művemet. E könyv és még két további publikáció, egyrészt a *Konform fasizmus* (1969), amely a szélsőjobboldali konjunktúráról és az NPD tar-

tományi parlamentekbeli politikájáról szól, másrészt az amerikai történészprofesszor és katonai tanácsadó, Walter L. Dorn hagyatékának feldolgozása és a *Megfigyelőutak az amerikai zónában* (1973) című kötet kiadása azt eredményezte, hogy harminchárom évesen tanszéket kaptam, generációm tagjai közül szinte elsőként. Ez engem lepett meg legjobban.

A teológián és Conzén, valamint néhány Heidelbergben megismert nagyformátumú tanáron túl (amilyen például Reinhart Koselleck, a politológusok közül Carl-Joachim Friedrich vagy Klaus von Beyme, a jogászok közül pedig Ernst-Wolfgang Boeckenförde volt) még egy perdöntő momentumról érdemes megemlékezni: Conzénak volt két balos vagy talán inkább balliberális asszisztense is. Wolfgang Schieder volt az egyikük, az öreg Schieder fia, roppant művelt, liberális és toleráns ember, aki nemcsak támogatót itt-ott, de helyenként bizony meg is kellett védenie e közegekben. A másik Hans Mommsen volt, a legpolemikusabb beállítottságú szociáldemokrata történész, a híres Mommsen család sarja. Mommsen 1968-ban a legelső új NSZK-beli egyetemre került Bochumba, és engem is magával vitt. Még szakdolgozatot se adtam le, és máris asszisztens lett belőlem, így nyugodtan folytathattam doktori kutatásomat. A kiváló liberális tudós, Rudolf Vierhaus segítségével (aki mellesleg később éveken át vezette a történettudományi Max Planck Intézetet) egy évre Oxfordba kerültem, a St. Antony's College fogadott be, ahol lehetőségem volt mélyebb kapcsolatokat kiépíteni az angol társadalomtörténészekkel. Ezután egyidejűleg két tanszéket is felajánlottak nekem: a Brémai Egyetemen, ami 1968-as fellegrárnak számított, és az Esseni Általános Főiskolán (*Gesamthochschule*). Az utóbbit fogadtam el, egyrészt mert eleve jobb állásnak számított, másrészt a Ruhr-vidéki kihívások jobban vonzottak, mint balos barátaim belviszályai...

Milyen tapasztalatokat szerzett fiatal, de már elismert történészként az 1970-es években? Mennyiben volt része az 1968-as mozgalomnak? Mi valósult meg az ekkori reformtervekből?

Az Esseni Általános Főiskolát valóban a kortárs reformok hozták létre, és a tanszékeim a kezdetektől fogva méretes volt: három doktorival rendelkező munkatárs is dolgozott ott, s még többen mások. A kihívás óriási volt: a *Gesamthochschule* új intézmény volt e hatalmas ipari központi nagyvárosban, mi voltunk az alapítónemzedék, újfajta oktatási rendszert kellett kialakítanunk, a diákjaink is újfajta egyetemisták voltak, legtöbbször munkáscsaládból származott, miközben mi, oktatók többnyire polgárcsaládokban nőttünk fel, így időbe tellett kialakítanunk a közös hangot. Hozzá kell tennem, hogy soha korábban nem jártam a Ruhr-vidéken, Európa legnagyobb ipari központjában. Gyermekkorom óta félnék kívüllónak tartottam magam, és hirtelen különféle vezetői feladatok szakadtak rám: tanszék, szóvivőség, később a bölcsész- és társadalomtudományok dékánjává is ki lettem nevezve, sőt egy ideig még rektorhelyettes is voltam.

Az intézmény a szociáldemokraták utópisztikus gyakorlatiasságát testesítette meg: megalkotói abban hittek, hogy a pedagógiai és a szakfőiskolákat minden további nélkül össze lehet vonni. Csak néhány új állást kell kialakítani meg néhány új kinevezést eszközölni, és máris létrejön egy könnyűszerrel átjárható és szakmailag is komoly teljesítményekre képes főiskola. Essenben még az orvosi és művészeti képzést is integrálták. 1980-ban aztán a tanulmányokért felelős rektorhelyettes pozíciójában találtam magam. Eleinte nem értettem, miért kapok ilyen feladatokat. Csak idővel tudatosítottam, hogy mennyire könnyen megy nekem a heterogén eszmék összeegyeztetése és fontos kompromisszumok kialakítása. Később ébredtem csak rá, hogy többek szemében valamifajta tekintélyt is sugárok, és ezért is hajlamosak voltak rám bízni az effajta szerepeket. Összességében nagyon élveztem

a döntési helyzeteket, és e demokratikus, integrált és innovatív főiskola fejlesztésében eleve nagy kedvvel vettem részt. Később is számtalanszor kerültem ehhez hasonló, az akadémiai kezdeményezések és a politikai szféra közötti mediátori pozícióba.

Miket tart e pozícióiban elért legfontosabb eredményeinek?

Be kell vallanom, hogy legtöbb reformtervem, köztük azok is, melyek egyetemi kollégáim támogatására is számíthattak, végül mégse valósultak meg. A tartományi szociáldemokrata barátaim politikája tett nekik keresztbe: Esszenben például gyakorlatorientált tanárképzésre akartam váltani, a Hageni Távoktatási Egyetemen pedig a felnőttek bölcsészettudományos továbbképzését akartam lehetővé tenni a brit *Open University* szellemében, azaz olyanok számára is megnyitni, akik nem szereztek érettségit korábban. Ezeket nem sikerült megvalósítanom.

Három nagyobb projektben mégis sikerült részt vállalnom, amelyekből végül lett is valami. Ugyanakkor jellemzőnek érzem, hogy nem egyetemen belüli ügyekről volt szó, hanem inkább kulturális és politikai projektekről. A híres esseni köszénbánya, a *Zeche Zollverein* hatalmas és mindmáig futurisztikusnak ható hegyi szerkezetét bezárása után sikerült megmentenünk és kulturális központtá alakíttatnunk. E központ manapság a Ruhr-vidék alighanem egyik legfontosabb szimbóluma, és 2010-ben, amikor Essen volt Európa Kulturális Fővárosa, a világörökség részévé nyilvánították. Ráadásul Németország egyik legjobb társadalomtörténeti múzeuma is itt található, melynek roppant kreatív igazgatóját Ulrich Borsdorfnak hívják. Borsdorf régi barátom, egyúttal egyik első esseni asszisztensem volt. A kulturális központ alapítódokumentumát mi ketten írtuk, és később tanácsadóként is éven át közelről követhettem szemmel az intézmény sorsát.

A másik jelentősebb eredménnyel járó nagy projekt a Buchenwaldi Emlékhely (*Gedenkstätte*) 1990 utáni megújítása volt. Az intézmény igazgatója, Volkhard Knigge egykor szintén asszisztensem volt az egyetemen, és a kuratóriumon keresztül immár tizenkilenc éve vagyok vele munkakapcsolatban. Az emlékezet körüli éles német vitákat amúgy Buchenwald példáján mintaszerűen lehetne vizsgálni. E vitákban tudományos alapon kívántunk részt venni, és ezért számos részletes kutatást is végeztünk ez idő alatt: a náci és a szovjet tábor történetét éppúgy feldolgoztuk, ahogy Buchenwald emlékezettörténetét is elemeztük. E kutatások közül néhányat én vezettem, néhány esetén pedig tudományos tanácsadói szerepet láttam el. Miközben számos megfigyelő 1990 körül azt prognosztizálta, hogy a németek hamarosan csak mérsékelt figyelemben részesítik majd a Harmadik Birodalom történetét és következményeit, a valóságé, egyúttal jóval önreflexívebbé váló Buchenwaldi Emlékhelynek az elmúlt két évtizedben jóval több látogatója volt, mint korábban.

Életem harmadik olyan nagy projektjére, amiből végül szintén említésre méltó valami lett, 1998 és 2000 között került sor, amikor is a Német Szövetségi Köztársaság Kancelláriája a Harmadik Birodalom rabszolgáit és kényszermunkásait próbálta valamilyen módon kárpótolni. Ez volt a 20. század nagy német jóvátételi programjai közül a legutolsó, és ekkor először játszhatott abban központi szerepet egy történész. Ezt nem saját kutatásaim alapján érdemeltem ki, hanem talán leginkább azért, hogy én voltam Ulrich Herbert témavezetője, aki 1985-ben korszakalkotó disszertációt írt *Fremdarbeiter* címmel. Úgy vélem, a kárpótlási politika kialakításakor és annak nemzetközi egyeztetésekor nemcsak konkrét kérdésekben adtunk tárgyilagos döntések meghozatalát elősegítő tanácsokat, de két alapvető irányt is sikerült kijelölnünk. Egyrészt úgy határoztunk, hogy a kényszermunka kárpótlását nem lehet az amerikai zsidó jogászok és a német ipar közötti huzavonára redukálni, hanem a holokauszt túlélőin túlmenően a túlélők számát tekintve jóval számosabb

kelet-európai kényszermunkásokat is be kell vonnunk. Ők is rasszista alapon szenvedtek el diszkriminációt és kizsákmányolást, aminek hivatalos elismerésére korábban egyáltalán nem került sor. Másrészt a javak különböző csoportok közötti elosztásával, valamint a karitatív és kulturális feladatok ellátásával kapcsolatos vitákat e csoportokat képviselő szakemberekkel folytattuk le.

Nekem személy szerint a különböző érdekcsoportok közötti egyezség létrejöttét kellett elősegítenem. Ezt nagyon nemes feladatnak éreztem. Egy ekkora kárpótlási ügy, mely első sorban arra törekszik, hogy az elismerés gesztusát megkésve bár, de megtegye, és az igazságosság szellemét és a szomszédi jóakaratot kifejezze, óhatatlanul újfajta igazságtalanságokat eredményezhet és ezáltal akár újabb sérüléseket is okozhat. Ezért tartottam nélkülözhetetlennek, hogy a kárpótlási keret elosztásának arányairól konszenzus alakuljon ki, s a kárpótlás elégtelenségének, azaz a jóvátehetetlenségnek a tudata kulturális szembenézési kísérleteink szerves részét alkossa.

Eközben a Ruhr-vidéki munkáskultúra intenzíven foglalkoztatott, és aktívan részt vállaltam különböző gyakorlati projektekből is. Amikor Észak-Rajna–Vesztfáliában 1989-ben új tudományos központokat hoztak létre, köztük a Kultúratudományi Központot (*Kulturwissenschaftliches Zentrum*), engem neveztek ki ezen intézmény igazgatójának. Bizonyára tudja, hogy Észak-Rajna–Vesztfália majdnem akkora, mint amekkora az egész NDK volt, és akkoriban a szociáldemokraták bázisának számított. Négy évig dolgoztam ezen új intézmény, a *Kulturwissenschaftliches Zentrum* felépítésén. E központ korai kísérlet volt arra, hogy kutatói szinergiákat hívjunk életre, és az interdiszciplináris beszédkésztséget fejlesszük. Ekkorra ugyanis a bölcsészettudományok az egyetemeken már messzemenően elkülönültek egymástól, és szinte csak elvétve álltak dialogikus viszonyban egymással. A célunk tehát korántsem az volt, hogy létrejöjjön egy gigantikus *oral history* iskola. Különböző kutatócsoportokat hoztunk létre és sokféle témát bevontunk, az emlékezet kérdése ezek egyike volt csupán. Az ipari körzetek kultúrája és jövője, valamint a nemi szerepek közötti eltérések kutatása éppúgy szerepelt, mint a politikai szcénák, médiarendszerek és ikonológiák összefüggéseinek feltárása, valamint az ökológiai társadalom kutatása. Több csoport tagjai cseppet sem szívlelhettek egymást, és folyamatosan kisebb-nagyobb konfliktusok alakultak ki közöttük. Másoknak felüdülés volt minden hétfőn teljesen új témákkal ismerkedni. Én mindenesetre rengeteget tanultam.

1989 decemberétől Lipcsében is volt részlegünk, amivel az NDK-s kutatók lehetőségeit kívántuk szaporítani. Akkoriban a nyugatiak keletre leginkább papolni mentek, mi viszont a keleti kutatóknak akartunk nyugati lehetőségeket biztosítani: kutatói és konferenciárszveteli lehetőségekhez segíteni őket. E részlegünk öt-hat éven át működött, és én emiatt minimum havi egyszer ellátogattam Lipcsébe, ahol Dorothee Wierling volt a helyi felelős – ő időközben a hamburgi Jelenkorkutató Kutatóközpont igazgatója lett. A Kultúratudományi Központban emellett azt is elhatároztuk, hogy a kulturális kérdések megvitatásakor a nőknek is azonos beleszólási lehetőséget kell biztosítani. A hierarchiában ez nem egészen alakult így, de az összlétszámot tekintve sikerült megvalósítani célunkat. Nem nyomás hatására döntöttünk így, hanem mert az elvet helyesnek gondoltuk. Ez akkoriban még nagyon kivételesnek számított, és ily módon sok női karriert sikerült elindítanunk. Szakmailag tehát nagyon sok értékes tapasztalatot szereztem, és több fontos tervet sikerült megvalósítanunk, egy idő után mégis beleuntam a rengeteg bürokratikus akadály elhárításába. Ezért fogadtam el a Jénai Egyetem ajánlatát.

Eleve szerettem volna Keleten kutatni. 1989 előtt is kifejezetten érdekelt az NDK, bár sohase voltam se újbals, se ilyen-olyan marxista. Úgy hiszem, azon kevesek közé tartozom, akik nem karrierépítési célból jöttek ide – jénai fizetésem eleve kétezer márkával ala-

csenyebb volt. Azért fogadtam el a jénai ajánlatot, mert nagyon érdekelt az itteni világ, az életvitel, a személyes kapcsolatok és a tudományos eszmecserék sokkal izgalmasabbnak és valahogy életközelibbnek is tűntek. Azóta a szomszédos országokat is volt lehetőségem megismerni, bár korábban nem jártam a keleti blokk egyéb országaiban, csak az NDK-ban. 1989 után viszont minden szabad egyetemi évemben próbáltam külföldre menni, és effajta lehetőségeket még most is rendszeresen elfogadok. Néhány éve jártam Bécsben, ahol az Európai Tanulmányok program keretében oktathattam. Varsóban a lengyel átmenet nemzedékéről csináltunk egy *oral history* projektet, ami az itteni, poszt-NDK-s szociológiai kutatásunk közvetlen párjának nevezhető – bár ez utóbbi csaknem egy évtizede zajlik már. A generációk közötti viszony, az értékrendek átalakulása és az újfajta orientációs minták elterjedése érdekelnék minket. Az 1970-es években születetteket kutatjuk, akik, úgy tűnik, több szempontból is nagyon sajátos korcsoportot alkotnak. A kutatás során próbáljuk minél pontosabban meghatározni, mi a sajátos bennük és élettörténeteikben.

Mikor kezdett érdeklődni az oral history iránt? Hogyan nézett ki az oral history hőskora Európában?

Az *oral history* iránti érdeklődésem még az 1970-es években alakult ki. Valóban az elsők közé tartoztam: az NSZK-ban ekkoriban még nem léteztek profi módon kivitelezett *oral history* kutatások. Sok újságíró végzett ugyan ehhez hasonlóan nevezhető kutatást, és a jelenkor történészei is hasznosították a meglévő szemtanúi beszámolókat, de *oral history* mint olyan nem létezett. Első lépésben próbáltam feltérképezni az amerikai szcénát, ezért hónapokat töltöttem odaát, és szinte minden *oral history* projektet folytató intézményhez ellátogattam. Meg akartam érteni, mit is művelnek, de hamar ráébredtem, hogy valójában nagyon másfajta kérdések érdeklik őket. Leginkább ugyanis az ún. másodlagos elitek tagjaival készítették interjúkat, azaz olyan egyénekkel, akik döntéshozói pozíciókban voltak, és karriert futottak be, viszont önéletrajzaik eladására semmi esélyük sem lett volna. A történettudomány fókuszának kitágulásával párhuzamos folyamatról volt tehát szó, mondhatni, a történészek az újságírókat próbálták utánozni, utolérni. Emellett folyt néhány marginálisabb projekt is Amerikában, ahol etnológiai módszereket is alkalmaztak, különféle kisebbségeket vagy sajátos csoportokat, például különböző hegylakókat kérdeztek (nevet). Ez már a *public history* kezdetéhez tartozott, de igazi felfutására csak később került sor.

Már a hatvanas évek legvégén írtam a témában egy rendkívül hosszú tanulmányt, amelyben megpróbáltam elmagyarázni, hogy mit érdemes az amerikaiaktól eltanulnunk, de arra is részletesen kitértem, hogy mit kellene máshogy csinálnunk. Úgy véltem, hogy a mindennapi emberek történeteire iránt kellene inkább érdeklődnünk, s a jelenkortörténet írásakor etnológiai módszereket is érdemes lenne alkalmaznunk. Hangsúlyoztam, hogy az eliteket máshogy, ráadásul mélyenszántóbban is lehetséges tanulmányozni. A célunk ezért legyen inkább az, érveltem, hogy a forrásgyártásból kizártak is megkapják a történeti megszólalás lehetőségét.

Számos európai országban került sor ekkoriban komoly változásokra, sokan a hagyományos elit történetek korrigálását célozták, egyesek kifejezetten forradalmasítani kívánták a történetírást. Az *International Oral History Association* (a Nemzetközi Oral History Egyesület) alapító találkozói Olaszországban és Angliában került sor, ezen európai kutatói hálózat tagjai ezután két évente találkoztak Európa legkülönbözőbb pontjain. Hamarosan fesztiválszerű eseményekre került sor, pedig az egész a semmiből jött létre, és nem is volt szponzora. Páran mindig elvállalták a szervezést, ellátták a többieknek néhány instrukcióval, de az egész alapvetően a szürke öltönyös történészi találkozók szöges ellentéte volt:

mindig színes, alternatív társaság jött itt össze. E történészeket a munkások, a nők, a parasztok és a harmadik világ érdekelte, valamint a diktatúrákkal szembeni ellenállás mindennapi formái, főként az antifaszizmus kérdései. Tizenöt éven át én voltam a német képviselő e nemzetközi szervezetben, és az utolsó három-négy évben elnökként is funkcionáltam. Az *oral history* és Kelet-Európa iránti érdeklődésem eleinte tehát párhuzamosan futott, és e két szál csak később fonódott össze.

Milyen nagyobb szabású oral history projekteket folytatott, és milyen eredményekre jutott ezek során?

A legfontosabb korai tapasztalatom a Ruhr-vidéki *oral history* projektünk volt. Bár számos újságíró is interjúztatott akkoriban, a mi kutatóprojektünk volt messze a legnagyobb. A *Volkswagen Alapítvány* támogatását elnyerve végül tíz teljes állású munkatárssal dolgozhattunk. A kérdésünk konkrétan az volt, hogy miként éltek át a Ruhr-vidéki munkások a Harmadik Birodalom éveit. Hogyan alakultak át a húszas évek balos, belülről is megosztott munkástáborai, hogyan jött létre belőlük az adenaueri éra gazdasági „csodájában” résztvevő, meglehetősen konformista német munkásság? E két időpont között lyuk tátongott. Nem volt semmilyen forrásunk, amelyik mindhárom korszakra egyformán vonatkoztatható lett volna, így csak az emberek emlékezetére támaszkodhattunk. Akkoriban még erős volt a munkásság balos ellenállási kultúrájának heroizálása. Másrészt létezett a totalitárius paradigma, mely szerint az újfajta modern diktatúrák az autoritáshiányban szenvedő tömegek támogatását élvezték. E két politikailag inspirált narratíva valamelyikének visszaigazolása helyett valami mást és valóságosabbat akartunk felfedni.

Kétszáz interjút készítettünk, ami kvalitatív módszerek alkalmazása esetén borzasztóan soknak számít. Három kötetet töltöttünk meg az anyagainkkal. Az egyes fejezetekben részletesen leírtunk különféle csoportokat és helyzeteket. A harmadik kötetbe barátaink hozzájárulása nyomán sikerült bevonnunk Ausztriát és Olaszországot is, így a poszt-fasiszta társadalmak népi tapasztalatát összehasonlító perspektívában vizsgálhattuk. Az összes munkatársam baloldali érzelmű volt, és érzésem szerint engem is sokan annak tartottak. 1968 után még számos balos frakció létezett, melyek akkoriban ugyan már épp kezdtek feloszlani, de e projektben, mondhatni, még mindegyik frakció képviselve volt egy-egy résztvevő által (nevet).

Eredményeink azonban nagyon kritikusra sikerültek. Résztvevő megfigyelést végeztünk, és eleve az 1920-es évek munkásosztály-kultúrájának mitizálása ellen is irányult projektünk. Az akkoriban elismertnél jóval mélyebb individualizációs folyamatokat sikerült feltárnunk. 1933 után a náci mindenkit „osztályfeletti” szervezetekbe kényszerítettek, önszerveződő és politikai célú szervezetek nem maradhattak fenn. Az osztálykultúra formái, amennyiben nem szűntek meg teljesen, a náci rezsim alatt szükségszerűen privatizálódtak. A családi tér ekkoriban sokkal fontosabbá vált, fontosabbá, mint a munkásszervezet terei. A munkások jellemzően úgy vélekedtek, hogy ők már nem tartoznak a szegények közé, úgy érezték, hogy újfajta életlehetőségekkel rendelkeznek, úgy hitték, gyermekeiknek már jobb sorsuk lesz, tovább fognak tanulni, és üdülni is eljárnak majd. Az alacsonyabb osztályok tagjainak körében az 1920-as évek során még szokatlannak számítottak az effajta elképzelések. Röviden: a náciizmus idején kitágult a munkások elvárásai horizontja.

A náci nem váltak a munkások szerencséjének kovácsává, de a munkások akkoriban már nem a szegények szervezeteiben és a kollektív jövőre kivetített fantáziaképekben kerestek kiutat, hanem egyéni és családi boldogulásban kezdtek el gondolkodni. Tézisünk szerint a náci idején felébresztett elvárásokat azután Adenauer idején sikerült megvalósítaniuk – ráadásul elnyomás és agresszió nélkül. Ugyanakkor az is feltűnő volt, hogy sok

német munkás egy bizonyos pontig elfogadta a náciakat. Semmiképpen sem a munkások elsőprő többsége, és nem is intenzív módon támogatva őket, de azért egy bizonyos ponton elég sokan mögöttük álltak. A nemzetiszocialisták politikája ezen ígéreteket nem váltotta valóra, sőt a munkásság a német tér nemzetköziesítéséhez vezető vereséget élt át. Ennél hatásosabban nem is lehetett volna a nemzetiszocializmust megcáfolni: a kortársak számára nem kellett érvekkel cáfolni, hiszen önmagát cáfolta meg. Az ekkor felébresztett elvárások megvalósítása ugyanakkor vonzó perspektíva maradt, és épp e vágyak valósultak meg az ötvenes és hatvanas években – ráadásul a korábbi veszélyek és az erőszak masszív tapasztalata nélkül. E tényezők együttállása szolgál magyarázattal az adenaueri NSZK széles társadalmi konszenzusára, érveltünk.

A mi projektünkkel párhuzamosan elindult egy bajor kezdeményezés is. Mivel Bajorország konzervatív tartományának számított, az ottani történészek szerették volna felfedni a helyi antifasiszta hagyományokat, és a náciakkal szembeni bajor ellenállást kezdték el kutatni. A CSU meghajolt szándékuk előtt, a Jelenkorkutató Intézet eleve Münchenben működött, melynek akkori igazgatója, Martin Broszat leszögezte, hogy a mindennapok kutatása remek eszköz lesz – csak az *oral history* cuccoktól kell majd tartózkodni, hiszen ott sohasem lehet tudni, hogy az emberek hazudnak-e vagy sem. Ragaszkodtak tehát az írott dokumentumokhoz, a hét kiadott kötet szinte kizárólag rendőrségi és kormányzati jelentéseken alapul. Ezekből aztán kiderül, hogy a náci e fellegvárában valójában mennyire erős volt az ellenállás: szinte folyamatosan Hitlerről és Himmlerről viccelődtek az emberek, és szinte minden kocsmai összetűzésnek politikai indítéka volt. A rendőrség ügynökei már csak elővigyázatosságból is kiszínezték minden apróbb összezördülést...

A német történetírás módszertani fejlődése szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy e két nagy projekt ennyire eltérő eredményekre jutott. Mi, balos történészek a Ruhrvidéki munkások történetéhez újszerű módszerekkel és forrásokkal közelítettünk, és alkalmazkodásuk magas fokára figyeltünk fel. A bajor konzervatívok viszont hagyományos eszközökkel bizonyították, hogy a bajor politikai kultúrába mennyire mélyen beleivódott a népi ellenállás szelleme (nevet). Metodológiák és eredmények kapcsolatának esetlegességére jobb illusztrációt nem is találhatnánk...

Hogyan folytattak oral history kutatásokat az NDK-ban? Milyen tapasztalatokat szereztek ott az 1980-as évek végén? Milyen következtetésekre jutottak?

Legelőször egy konferencia-meghívást kaptam az NDK-ba. Foglalkoztunk ugyanis az 1944-es nagyvárosi antifasiszta mozgolódással, e felszabadítási bizottságok vezetői pedig nagyrészt kommunistákból és egyéb baloldaliakból álltak. A témában még az 1970-es években kiadtunk egy terjedelmes kötetet, és emiatt az NDK-ban úgy hitték, hogy elkötelezett balos történésznek számítok – pedig valójában szimpla balliberális voltam. Az egy évvel később esedékes stuttgarti nemzetközi történésztalálkozóra az antifasiszmus témájában nekik kellett előadókat felkérni. Szerették volna előre felmérni, hogyan reagálunk nézeteikre, ezért meghívtak. Korábbról senkit sem ismertem közülük, de az esti kocsmalátogatáskor Olaf Gröhlerrel kifejezetten összebarátkoztam. Hirtelen felbátorodva elhatároztuk, hogy ezentúl évente fogunk közös szakmai találkozókat tartani, felváltva Keleten és Nyugaton. Az 1980-as évek második felében sikerült is négy találkozót lebonyolítanunk, amilyenekre az ötvenes évek óta nem került sor, kivéve talán olyan szakterületeken, mint a történetfilozófia, ahol tisztán transzcendens kérdéseket lehetett tárgyalni, és nem kellett a konkrét nézeteltérésekre kitérni... Bár az NDK-s történészek is hamar ráébredtek, hogy a két történetírás nincs azonos súlycsoportban, tanulási lehetőségként tekintettek a találkozókra, és ragaszkodtak a folytatásukhoz. Gröhlerrel kapcsolatban később, az 1990-es évek elején fel-

röppent a hír, hogy kollaborált a Stasival. Amennyire meg tudtam ítélni, esete nem volt különösebben súlyos, viszont nem sokkal később rákos lett, és 1995-ben elhunyt. Az 1980-as évekbeli közös élmények mindenesetre számomra nagyon inspiratívok voltak.

Miután Nyugaton megvizsgáltuk a munkásság 1920-as és 1960-as évek közötti útját, felmerült bennünk, hogy ugyanezeket a kérdéseket Keleten is érdemes lenne kutatnunk. A húszas évek és a náci periódus is megegyezett, csak ami azután jött, tért el igazán. A fő kérdés ezért nem más volt, mint hogy ezen utóéletbeli eltérés hogyan hatott a tapasztalatok feldolgozására. Akkoriban tervbe vettem, hogy megírom az 1945 utáni periódus össznémet történetét, de ezt mindmáig nem sikerült megvalósítanom. Mindenesetre már az 1980-as években elkészítettem az első pályázatomat, melynek részeként NDK-s archívumokat is szerettem volna meglátogatni, és huszonöt munkásinterjút terveztem készíteni. Ezáltal az értelmes összehasonlítás lehetőségét akartam megteremteni. Miközben fél évet Kelet-Berlinben tölthettem, ami akkoriban óriási ritkaságnak számított, az interjúzási kérelmemre éveken át nem kaptam érdemi választ. Keleti barátaim tanácsolták, hogy írjak közvetlenül Erich Honeckernek, elvégre az NDK kvázi monarchiaként működött. Johannes Rau, akit közről ismertem Észak-Rajna–Vesztfáliából, és akiből később köztársasági elnök lett, írt az érdekemben egy három soros levelet. Kutatási tervemből ily módon diplomáciai affér lett: az NDK vezetői feltételezték, hogy az ügynek különleges politikai jelentősége van, ezért azonnal táviratoztak nekem, és roppant előzékenyen mindössze az iránt érdeklődtek, hogy hány munkatársat akarok magammal vinni a tanulmányútra. E pontig eszembe se jutott, hogy mást is vihetnék, de azért visszaírtam, hogy kettőt, és megemlítettem két rendkívül tapasztalt munkatársam, Alexander von Plato és Dorothee Wierling nevét. Diplomáciai körítés ide vagy oda, amikor beléptünk az NDK-ba, azonnal tudatták velünk, hogy egyik bennünket érdeklő levéltárba sem látogathatunk el.

Ezt kénytelen-kelletlen tudomásul véve továbbra is ragaszkodtam eredeti tervem másik részéhez, azaz huszonöt munkásra lettünk volna kíváncsiak. A munkásság különböző rétegeit szerettük volna vizsgálni, éppúgy, mint a Ruhr-vidéken: a textil- és fémipart Szászországban, ők voltak ugyanis az ottani munkásarisztokrácia, az 1920-as évek vegyipara volt a közbülső réteg, és az NDK Sztálinvárosa, Eisenhüttenstadt volt a harmadik szint. A kelet-német Akadémia ránk oktrojált kelet-német kollégákat is, akik többnyire szimpatikus fiatal emberek voltak, és eleinte őszintén érdeklődni látszottak a kutatásunk iránt. A németek akkoriban még általában személyesen is borzasztóan kíváncsiak voltak egymásra. Ugyanakkor hamar sikerült megállapodnunk, hogy csak az interjúk egy tizedét készítjük majd együtt. Sejtettük, hogy hivatalos pártemberek lesznek első interjúpartnereink, de így is meglepetésként ért minket, hogy az elsőként meglátogatott gyárakban rögtön összehívták az antifasiszta veteránkabineteket, és elkezdték meséltetni tagjaikat. Bár becsületesen elkészítettük az interjúkat, de az alanyok között nem volt egyetlen egy sem, aki ekkoriban is még munkásként dolgozott volna – mind pártfunkcionáriusok vagy menedzserek voltak. Leszögeztük tehát, hogy bár nagyon lenyűgöz bennünket az itteni szociális mobilitás, de mégis szeretnénk munkásokkal is találkozni, mégpedig olyanokkal, akik valóban munkások (nevet). A reakciók erre eltérőek voltak. Több funkcionárius szemlátomást megrettent. Ők kijelentették, hogy ebben bizony nem segíthetnek nekünk, effajta munkásokat már nekünk magunknak kell kiválasztanunk. Mondanom se kell, hogy kapva kaptunk az alkalmon...

Felkerestük a menzákat, és ott mindenki füle hallatára bejelentettük, hogy nyugati kutatók vagyunk, rendelkezünk a megfelelő engedélyekkel, a projektünk teljesen legális. Csak az 1920-as évekről szeretnénk töletek hallani, gyertek el beszélgetni velünk! Végül jártunk kiskertekben, egyesületeknél, egyházi közösségeknél és természetesen szakszervezeteknél is, folyamatosan munkások után kutatva. Végül százötven interjút sikerült készítenünk, és

az interjúalanyok között negyven munkás is volt, eisenhüttenstadtiak, bitterfeldiek és chemnitziek – az utóbbi várost akkoriban Karl-Marx-Stadtnak hívták.

1987-ben a berlini *Wissenschaftskolleg*ben voltam ösztöndíjas, és itt tartottam először előadást ezen interjúkról, tartalmuk pontatlanságaira és következetlenségeire is részletesen kitérve. A tézisem az volt, hogy az NDK-ban kulturális válságra van kilátás, mert ott sajátos generációs paktum volt életben, még hozzá az 1945 előtti kommunista párt néhány dinoszaurusza, az öreg elvtársak és az újrakepítés generációja között, akik fiatalon a *Hitlerjugend* tagjai voltak, többnyire munkaháttérrel rendelkeztek, 1945 után rendkívül gyors kiképzést kaptak, és az 1960-as évek óta gyakorlatilag az NDK vezető rétegét alkották, főleg operatív szinten, de esetenként a Politikai Bizottságig menően. Az 1920-as évek legvégén és 1930-as évek elején születettekről volt az utóbbi esetén szó, akik tényleg szinte minden vezető operatív pozíciót megszereztek: mondhatni, ők voltak a náci *Machtergreifung* generációjának tagjai, akik vezetőre vágytak, és nem akartak vezetővé válni. A paktum tehát kiválsón működött, és e generáció társadalmi mobilitása az NDK legitimitásához sokkal inkább hozzájárult, mint az ideológiai tényezők. E történetet azonban nem lehetett még egyszer lejátszani, sőt úgy is fogalmazhatnánk, hogy az NDK vége felé már az ötvenévesek is az ifjúsághoz tartoztak. A mobilitás egyértelműen megrekedt. Az 1980-as évek fiataljainak semmilyen hasonló, NDK-hoz köthető élettapasztalatuk nem volt, teljesen más nyelvet használtak, máshogy öltözödködtek, és a kommunista társadalom állandó mobilizáltságát szemléltem elutasították. Nem sejtettem, hogy mi fog következni, de a krízis számos jelére felfigyeltünk. Ma már tudjuk, hogy az NDK vezetői közül is többen észlelték e problémát, és nyitást sürgettek, de kisebbségben maradtak. Eleve nem lehetett sejteni, e krízis milyen irányt vesz majd, mivel az NDK-ban 1953 óta nem volt igazán komoly konfliktus.

Egyrészt tehát meglepett minket, hogy nem találtunk fiatalabb munkásokat a hivatalos struktúrákban, de ugyanilyen meglepő volt az is, hogy az antifasizmussal, az NDK központi legitimációs mintájával egyáltalán nem találkoztunk. Sokan bevallották nekünk, hogy az SA vagy az SS tagjai voltak, hogy a *Hitlerjugend*hez tartoztak és a háborúban is szolgáltak, de a kommunista antifasizmus vezetőire nem sikerült ráakadnunk. Száz interjú után kifakadtunk, és a legfontosabb hivatalos NDK-s kapcsolatunknak megmondtuk, hogy megvezetve érezzük magunkat: mintha valamit titokban tartanának előttünk, amiről nyilvánosan állandóan megemlékeznek, a társadalomban kámforrá válik! Látni akartunk egy igazi antifasisztát!

Erre bemutattak nekünk egy hivatalos antifasisztát, és ebből lett aztán életem talán legfurcsább találkozása. A férfi eleinte nem tűnt antipatikusnak, de az interjú nagyon sajátosan alakult. Idővel kiderült számomra, hogy e ritka antifasiszta Walter Ulbricht alatt fontos politikai pozíciót töltött be, és lassan ráébredtem, hogy Kurt Helbiggel van dolgom, az NDK Zsdanovjával. Ő valóban munkás volt és kommunista, aki a nácik idején fiatalon börtönben ült. Ulbricht alatt aztán hirtelen óriási karriert futott be, és mindent lelkesen végrehajtott. Ugyanilyen váratlanul derült fény a *Gestapo* vele kapcsolatos aktáinak tartalmára: Nyugatról jutatták be az NDK-ba ezen aktákat, ahol a pártvezetőség beharcaiban egyből fel is használták őket. Az aktákból ugyanis az derült ki, hogy antifasiszta hősünk beköpte elvtársait a *Gestaponak*. Ne értsen félre, egyáltalán nem vádolom azért, mert kínzás hatására valani kezdett, nagy valószínűséggel engem is meg lehetne törni, de e viselkedés ellentmondott a kommunisták hivatalos elvárásainak, és Ulbricht ennek megfelelően lemondatta. Később mégiscsak őt nevezték ki Karl-Marx-Stadtban a helyi Antifasiszta Harcosok Történelmi Bizottságának elnökévé, és így kapta a feladatot, hogy beszéljen velünk, miután követeltünk egy valódi antifasisztát...

Ezek után lefolytattunk vele egy második beszélgetést is, és mindent tisztáztunk. Mindezen nagyon nagy hatást tett ránk akkor, mert olyan összefüggésekre derült fény, melyek nemcsak az NDK hivatalos képébe nem illettek bele, hanem Nyugaton sem volt senkinek sejtelve róluk. Nem volt még generációs diskurzus se. Az antifaszizmus ugyanakkor viszonylag hitelesnek tűnt, miközben ha valaha létezett is, ekkorra már régen elmúlt, és az emberek mindennapjaihoz semmi köze sem volt. Az NDK-ban egy kifejezetten morbid politikai hagyományt találtunk: sokan utalgattak rá, de élethűen már senki sem reprezentálta. Röviden: szociológiai és ideológiai legitimációs problémákat fedtünk fel, és bizonyos fokig előre tudtuk jelezni, hogy komoly válság fog kialakulni. E válság alig két évre rá valóban beköszöntött, a könyvünk viszont nem készült el ekkorra: e százötven hosszú interjú feldolgozása évekbe tellett, és így csak 1991-ben jelent meg – legalább kétéves késéssel.

Mi változott meg az Ön tudományos életében 1989 után? Milyen új projektekbe vágott bele a német fordulat (Wende) után?

Nemcsak új témákkal kezdtem el foglalkozni, de új kapcsolatokra is szert tettem. Épp 1990 februárjában Essenben rendezhettük meg a nemzetközi *oral history* konferenciát, melyet az emlékezet és a társadalmi átalakulás problémájának szenteltünk. A keleti blokk váratlan nyitása minden egyéb témát teljesen elnyomott. Irina Serbakova ekkor tartotta első módfelelt letaglózó előadását: a Gulágról, konkrétan a nők ottani sorsáról beszélt, és olyan precízen és pátoszmentesen tette ezt, hogy alig jutottunk szóhoz – miközben elvileg épp romantikus korszakot éltünk át. E kontraszt miatt előadása talán még nagyobbat szólt. Magyarországról Hegedűs B. Andrásra emlékszem, és sok NDK-s barátommal is itt találkozhattam újra. Még Kínából is eljött valaki, aki beszámolt nekünk arról, hogy immár Kínában is tömegesen használnak szociobiográfiai módszereket (nevet). Az európai dominancia azután az 1990-es évek végére teljesen megszűnt: azóta a dél-amerikaiak, az ausztrálok és az amerikaiak is legalább olyan jelentős szerepet játszanak az *oral history* fejlődésében, mint mi, európaiak.

Az 1990-es években a Buchenwalddal kapcsolatos kutatóprojekteknek volt számomra kiemelt jelentőségük, és ezen keresztül számos új baráttra tettem szert. A szovjet megszállási zóna táboraival mi csináltuk az első nagy, közös német–oroszlévélári projektet, amelynek során az orosz állami intézményekkel éppúgy együttműködtünk, mint a szintén orosz történelmi és jogvédő szervezettel, a *Memoriállal*. Először csak dokumentumokat adtunk ki, és a táborkban uralkodó körülményekről értekeztünk, úgy éreztük ugyanis, hogy ily módon, azaz fokozatosan ildomos közelítenünk az emberek tapasztalataihoz. Akkoriban a szovjet tábork körül óriási viták dúltak. Egyrészt megvádoltak bennünket azzal, hogy magas rangú nációkat kívánunk rehabilitálni, akik teljes joggal kerültek a táborkba. Másrészt viszont azt rótták fel nekünk, hogy a valódi szabadságharcosok emlékeit gyalázzuk meg, amikor nem ismerjük el Sztálin holokausztját. E hangokat hallva először is megpróbáltuk kideríteni, mi is történt pontosan.

Ezután kezdtek el az összehasonlításokat. Az derült ki, hogy a buchenwaldi szovjet táborban az elhalálozási arány a koncentrációs tábor vonatkozó adataival nagyjából megegyezett, bár a tábor maga jóval kisebb volt. Ez minket is nagyon meglepett. Idővel sikerült lokalizálnunk, hogy a legtöbb halálesetre 1946–1947 telén és 1947 tavaszán került sor, és a legfőbb kiváltó ok meglehetősen jellemző volt a szovjet rendszer működésére, illetve inkább diszfunkcionalitására: nem szándékos gyilkosságokról volt ugyanis szó, hanem megválaszolatlan kompetenciakérdések következményéről. Korábban az NKVD felügyelte a tábort, de át kellett volna adniuk a terepet a szovjet katonai megszállás ágenseinek, akik erre

viszont cseppet se vágytak. Mindenesetre sokáig nem voltak hajlandók táplálni a tábor lakóit, akiket eleve nácioknak tartottak. Ennek következtében az emberek 40%-a elhunyt.

E történetet tehát sikerült felgöngyölítenünk. A másik kérdésünk pedig arra irányult, hogy kik is voltak bezárva ezekbe a későbbi NDK területén fekvő szovjet táborokba. E kérdésre nem tudunk igazán pontos választ adni, de a spekulációnak azért határokat tudunk szabni. A különböző táborok között jelentős eltéréseket tártunk fel. Buchenwaldban 80%-ban náciok voltak, de nem azok, akikre az ember alighanem elsősorban asszociálna. Nem magas rangú náciokról volt ugyanis szó, hanem jellemzően helyi náci pártvezetőkéről meg állami alkalmazottakról, akik egyúttal tagjai voltak a pártnak is. Nem terhelte olyan bűn őket, amiért halálbüntetést szabhattak volna ki rájuk. Sachsenhausenbe ellenben teljesen önkényesen összefogdosott emberek kerültek. Eredetileg szovjetunióbeli munkára akarták őket kényszeríteni, de erre végül nem volt igény. Ráadásul rengeteg nőt, gyermeket és idős férfit is bezártak ide, akiket később elengedtek vagy továbbszállítottak máshova. Továbbá jelentős volt itt az olyan fiatalok száma is, akik a megszállók ellen próbáltak ilyen-olyan módon fellépni, vagy pusztán megpróbáltak lelépni Nyugatra: a szovjet katonai hatóságok aztán őket is bezárták, különösképpen 1947–1948 táján, azaz már az erőltetett szovjetizálás idején. Statisztikailag jelentős szegmensről van szó, miközben e fiatalok semmilyen értelemben sem voltak felelősek az 1945 előtt történekmért. Meggyőződésem, hogy a vitát sikerült szakszerűbbé tennünk. Megvizsgáltuk, hogy mely mechanizmusok milyen következményekkel jártak, és hogy a náciatlanítás, a kényszermunkásfogás, a politikai represszió és a kompetenciakonfliktusok pontosan milyen szerepet játszottak e több mint százezer ember sorsában.

Ezután néhány barátommal nekiláttunk egy másik igen érzékeny téma kutatásának: a buchenwaldi vörös kápók szerepét akartuk megvizsgálni. Az ún. vörös kápók az NDK antifasiszta kultuszában az 1960-es évektől kezdve központi szerepet kaptak. A fasiszmus és a koncentrációs tábor urai legyőzésének dicsősége járt nekik. A hivatalos verzió szerint a táborbeli szolidaritásról is ők gondoskodtak. Egyik doktoranduszom szinte véletlenszerűen akadt rá egy szörnyen zavarba ejtő aktára: a Német Szocialista Egységpárt Archívumában lévő dokumentum azzal vádolta a vörös kápókat, hogy az SS-szel kollaboráltak, hogy egymást is rendszeres elárulták, valamint hogy a zsidó foglyokkal sem törődtek megfelelően. A háború végén beköltöztek a kórházakba, ahol volt például toalett is, míg a korábbi zsidó foglyok az ún. kis táborban vegetáltak tovább, és rengetegen áldozatul estek az ekkor kiütő szörnyű járványoknak. Ezután viszont épp e kis tábori szenvedésekről készült képeket használták fel arra, hogy az általános szenvedés mértékét érzékeltessék.

Eleinte nem akartam e témával foglalkozni, eleve féltem, hogy nemzetközi botrány lesz belőle – hogy azzal fognak majd megvádolni, hogy az áldozatokat akarjuk befeketíteni. Hamarosan azonban ízléstelen médiakampány indult az ügyben, a *Bild* egyik nap például ezzel a címlappal jelent meg: „Ahogy a kommunisták segítették az SS-t a gyilkolásban”. A többit el tudja képzelni. Az engem motiváló kérdés ismét csak rendkívül egyszerű volt: Mi is történt pontosan? Soha korábban nem végeztem még baráti társaságban kutatómunkát olyan lendülettel, mint ekkor: négy hónap alatt sikerült elkészítenünk a dokumentumgyűjteményt.

A problematika átfogó feltárását kezdeményeztük. Hogyan kapcsolták ki a vörös kápókat a hidegháború kezdetén, majd hogyan rehabilitálták őket? Milyen lehetőségeik voltak ezután önmaguk és történeteik megjelenítésére? Miként alkották meg ikonszerű reprezentációikat? E folyamatokat már az NDK-s iratok alapján is részletesen rekonstruálni tudtuk. A két legfontosabb vörös kápót, a kórházi kápót és a tábor korelnökét azonban a Szovjetunióba deportálták, Vorkutában kötötték ki, ahol egyikük hamarosan elhunyt, másikuk pe-

dig csak tíz évvel később és maradandó sérülésekkel térhetett vissza. Szerettünk volna eljutni a KGB-s aktáikhoz. Először is meg akartuk tudni, hogy mivel vádolták őket. Ekkor készítettem el életem legnagyobb *oral history* hamisítványát. Az aktákat ugyanis nem kaptuk meg, mégpedig azért, mert akik úgymond „jogosan” kerültek a táborba, azokról nem volt kötelező kiszolgáltatni a hivatalos iratokat. Az egyik *Memorial*-nál dolgozó barátunk, aki a KGB-s múlt feldolgozásáért felelős bizottságban is szerepet kapott, időközben megtekintette az egyik számunkra releváns aktát. Tőle megtudtuk, hogy Ernst Busse miként jutott Vorkutára, és mi is történt vele később. Akkoriban veszélyes lett volna információnk forrását kiadnunk. Ezért úgy döntöttünk, hogy egy fiktív *oral history* interjú keretében meséljük el a történetet egy nem létező személlyel. Ez 1994-ben történt. Az orosz levéltár gyakorlatát azóta sem sikerült megértenem...

A bennünket 1989 után érdeklő történeteket tehát csak az ekkor létrejövő transznacionális tudományos kapcsolatokon keresztül lehetett megfelelően feltárni. 1989 után emellett az is újszerű volt, hogy németként egyenrangú partnerek lehettünk e nemzetközi hálózatokban – az 1970-es években ez még korántsem lett volna magától értetődő. A legérzékenyebb és legfontosabb kapcsolat azonban kétségtelenül a német–oroszlós volt: mindkét oldalon számtalan fekete folt volt még, amit csak 1989 után lehetett egyáltalán megnevezni, majd együtt feltárni.

Utoljára, de nem utolsósorban hadd kérdezzem meg Öntől, hogy idővel hogyan változott meg az európai projekttel kapcsolatos véleménye. Miként értékeli a kortárs helyzetet, a kiújulni látszó konfliktusokat és a jövővel kapcsolatos bizonytalanságokat?

Úgy vélem, hogy manapság az európai identitás katekizmusának megalkotására irányuló erőteljes kísérleteknek lehetünk tanúi. Eszerint minden az athéni demokráciával és a római bürokráciával kezdődött, aztán előbb-utóbb meg kell emlékeznünk a 20. század temérdek szenvedéséről is, és így tovább. E katekizmus egyúttal az integráció konszenzusos alapjául is hivatott szolgálni. Az effajta ideologikus történelemértelmezések az én szememben a demokratikus totalitarizmus veszélyét hordozzák. A nyugat-európai eszmék, a „soha többé háborút!” és a „soha többé diktatúrát!” szlogenjei sem érdekelnek különösebben. Az én generációim tagjai számára ezek egykoron jelentős szerepet játszottak, de a legtöbb európai számára rég nem átélehető problémákra reagálnak. Csak kognitív szerepük maradt, pusztán történeti tudásról van immár szó. A történelmet viszont nem szabadna mitizálnunk.

Az integráció alapeszméje ezen felül az volt, hogy a gazdaság majd mindent összetart, sőt idővel a politikai és kulturális egységet is biztosítani fogja. Szemléletmódjait jelenleg épp ennek ellenkezőjét látjuk. Sok, Európa iránt elkötelezett, de Európa sokszínűségét nem megfelelően ismerő német értelmiségivel ellentétben én eleve nem hiszem, hogy az Európai Szövetségi Állam felé haladnánk. Tudja, fiatalon én is szerettem volna valahogy megszabadulni németiségtől, de ennek többé nem érzem szükségét. Ugyanakkor a többi nemzet mostanság sokkal jobban érdekel, azaz sokkal komolyabban veszem Európa sokpólusú valóságát.

Összességében inkább úgy tűnik, hogy a legtöbb jelentős problémának eltérő földrajzi megoldása alakul majd ki, nemzetközi állam születik, azaz egymást részben keresztező kompetenciákkal és felelőségekkel rendelkező államok láncolata jön fokozatosan létre. Eközben az identitás fogalma szerencsétlen kiterjesztésének vagyunk tanúi. Írtam is egy meglehetősen vastag és igen kritikus könyvet a kollektív identitás fogalmának eredetéről, amelynek lapjain úgy érveltem, hogy a kollektív identitás fogalmi különösen alkalmatlannak a határok differenciáltságán nyugvó európai helyzet leírására. Miközben a transznacionális megoldási módok és az ezekkel járó sajátos veszélyek sehol a világon nem jelentkez-

nek olyan formában és mértékben, mint épp nálunk, Európában. A nemzetek feletti demokrácia megjelenítésére és gyakorlására azonban még nem alakítottunk ki megfelelő kereteket. Miközben úgy vélem tehát, hogy az EU sok szempontból újfajta és kísérleti entitás, történészként a történeti gyökereit sem szabad szem elől veszítenünk. Az európai nagyhatalmak gazdaságpolitikai kapcsolatai például jelentős mértékben egykori gyarmatbirodalmihoz kötődnek. A közel-keleti konfliktusban elfoglalt európai pozíciók legadekvátabb magyarázatát is épp a történeti előzmények ismerete segíthet megtalálnunk.

Számos problémával kell tehát szembenéznünk, de ezek egyike sem tűnik megoldhatatlannak. Az EU-nak érzésem szerint épp arra van kivételes lehetősége, hogy akár hosszú távon is alkalmazkodóképes entitás maradjon. A „hibaszeretet” első hallásra talán komikus fogalma e téren fontos támpont lehet. Visszavonható fogalmakat kell kialakítanunk, melyek nem húznak bele bennünket megoldhatatlan konfliktusokba, melyekből semmi esetre sem következnek erőszakos cselekedetek. A fogalmi megértésben mindig marad valami provizórikus. Minden fogalom csak annyit ér, amennyit a világból megmagyarázni képes lehet.

Jéna, 2011. szeptember 14.

Az interjút készítette és fordította: LACZÓ FERENC